

УДК 94(477.74)«1921»

**ПІДПІЛЬНІ ПЕТЛЮРІВСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В
ЕПІЦЕНТРИ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ
В ОДЕСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1921 Р.**

**UNDERGROUND PETLIURA ORGANIZATIONS
IN THE EPICENTER OF POLITICAL TERROR
IN ODESA PROVINCE IN THE SECOND HALF
OF 1921**

Шишко О. Г.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
соціології, філософії і права, Одеська національна
академія харчових технологій (Одеса, Україна),
e-mail: shyshko2011@ukr.net, ORCID:
<http://orcid.org/0000-0002-9933-8794>

Shyshko O. G.,

PhD in History, Odesa National Academy of Food
Technologies (Odesa, Ukraine), e-mail: shyshko2011@
ukr.net, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9933-8794>

Мета дослідження полягає у виявленні причин та наслідків політичного терору, в епіцентрі якого опинилися учасники підпільних організацій українського спрямування. Застосування проблемно-хронологічного методу дозволило отримати основні висновки, які полягають у тому, що політика окупаційної комуністичної влади викликала потужний спротив всіх верств населення, особливо селянства та сільської інтелігенції, що, зокрема, проявилось у виникненні та активній антибільшовицькій діяльності підпільних організацій, зокрема, Вознесенської, Тираспольської та Первомайської. Прийняття колегією Одеської губернської надзвичайної комісії рішень про розстріл 588-ми найбільш активних учасників українського визвольного руху засвідчило про ту реальну загрозу, яку становив цей рух для комуністичної влади.

Ключові слова: терор, Одеська губернія, підпільна організація, «петлюрівець».

The purpose of this study is to identify the causes and consequences of political terror, which engulfed the participants of Ukrainian underground organizations. The application of the problem-chronological method allowed to come to the conclusion that the policy of the occupational communist government caused a strong resistance of all strata of the population, especially of the peasantry and rural intelligentsia, which, in particular, was manifested in the emergence and active anti-Bolshevik activities of underground organizations, in particular, in Voznesensk, Tiraspol, and Pervomaisk. The real threat that this movement has posed to the communist government is evidenced by the adoption of a decision to execute 588 most active members of the Ukrainian liberation movement, taken by the board of the Odesa Provincial Extraordinary Commission.

Keywords: terror, Odessa province, underground organization, «Petliurivets».

Тактична поразка соціальної революції на початку 1921 р. породила надію на повалення комуністичної влади в Україні та відновлення Української Народної Республіки як незалежної держави. Для досягнення цієї мети за кордоном почався процес створення військово-політичних структур, які були покликані координувати діяльність як закордонних організацій, так і повстанських загонів та підпільних груп та організацій на теренах України. Зокрема, наприкінці січня 1921 р., згідно рішення вищих урядових та військових інституцій УНР, було сформовано Партизансько-повстанський штаб (ППШ) при Головній команді військ УНР [2, с. 43; 12, с. 108]. У Києві 18 березня було створено підпільний військово-політичний центр, який отримав назву Всеукраїнський центральний повстанський комітет (Цупком), який у політичному

плані орієнтувався на уряд Симона Петлюри, а у військово-оперативному на ППШ [7, с. 660].

Проте комуністична влада, яка вже змирилася з нездійсненністю мрії про світову революцію, не збиралася втрачати Україну. Не маючи підтримки серед більшості селянства та значної частини пролетаріату, свідченням чому стало невиконання продрозкладки за 1920 р. та періодичні страйки робітників, ця влада зосередила в Україні велику кількість регулярних військових частин та каральних підрозділів. Зокрема, різного роду надзвичайні комісії в Україні нараховували 10 245 осіб, у тому числі 7 371 «багнетів» та 516 «шабель» [13, арк. 17].

Крім наявності цієї військової сили та каральних загонів влада великого значення надавала проведенню розвідки та впровадження у підпільні організації своєї агентури. Наявність такої агентури дало можливість Всеукраїнській надзвичайній комісії виявити та ліквідувати Цупком, інші повстанські комітети, зокрема й Одеський та чисельні підпільні організації в Одеській губернії.

Таким чином, дослідження діяльності підпільних організацій українського спрямування має не тільки важливе наукове, а й практичне значення, адже демонструє потужний рівень спротиву різних верств населення окупаційній комуністичній владі та дозволяє встановити прізвища й імена представників українського національно-визвольного руху, які стали жертвами політичного терору після поразки Другого Зимового походу.

У зв'язку з передачею з архівного підрозділу УСБУ в Миколаївській області до Державного архіву цієї області справи №№6641–6649 у 9-ти томах у працях Ю. Котляра [8; 9], М. Шитюка [15] та О. Серединського [11] було висвітлено окремі аспекти діяльності Первомайської підпільної петлюрівської організації. На ліквідацію Вознесенської підпільної організації на чолі з полковником Виноградовим вказали у своїх дослідженнях В. Савченко та Р. Даниленко [10, с. 34; 6, с. 190]. Отже, діяльність підпільних організацій в Одеській губернії та наслідки їх ліквідації ОГНК ще залишаються малодослідженими. Тому метою цієї публікації є спроба дослідити основні напрямки діяльності Вознесенської, Тираспольської та Первомайської підпільних організацій та з'ясувати наслідки та масштаби терору щодо їх учасників.

На початку грудня 1921 р. колегія Одеської губернської надзвичайної комісії (ОГНК) опублікувала два звіти про ліквідацію Вознесенської та Тираспольської «петлюрівських організацій». У справі Вознесенської організації було заарештовано 226 осіб, з яких 56 найбільш її активних учасників було розстріляно, щодо Івана Федоренка (71 рік) через його похилий вік було прийнято рішення про умовний розстріл. До концтабору терміном на 5 років було ув'язнено 34 особи, 20 осіб терміном на 3 роки, 6 – на 2 роки і 4 – на 1 рік. Щодо 4-х осіб було прийнято рішення про їх умовне ув'язнення до концтабору. Всі інші особи були звільнені. Такі рішення були прийняті на засіданні колегії

ОГНК, яке відбулось 5 листопада 1921 р. за участі М. Дейча, Туріна, Корженка, Кацмана та секретаря губкому А. Одінова [4, арк. 274–279].

Газетний матеріал повідомляв, що у поле зору ОГНК ця підпільна організація, яка охоплювала своїм впливом м. Вознесенськ та Вознесенський повіт, потрапила у липні 1921 р. Агентурним шляхом було встановлено вже традиційну мету подібних організацій, яка включала в себе «насиленницьке повалення Радянської влади за допомогою повстання куркульських елементів, псування телеграфу, підризу залізничних мостів та ліній, терористичних актів стосовно найбільш активних радянських працівників та комуністів». Крім цього, члени підпільної організації провадили активну антирадянську агітацію, друковано та усно, «з метою розкладу червоного тилу і військових частин, причому вони розраховували на те, що з боку останніх ніякого спротиву не буде». Така агітація була розрахована на те, що командний склад червоних частин у відповідний момент перейде на бік повстанців. Такий розрахунок базувався на тому, що на командних посадах у гарнізоні м. Вознесенська та в різних військових установах на службі перебувало чимало колишніх офіцерів. Крім них, організація покладалася на тих офіцерів, що переховувалися, на «петлюрівські налаштований куркульський елемент та на темні елементи селянства, чиновників й міщанство». Також значні надії організація покладала на німецькі колонії, з яких особливо виділялись Роштад та Шнаєрово [3, 3 грудня].

Організація діяла під керівництвом Попова (кличка «Іскра»), якого називали полковником генштабу зі ставки Врангеля, навколо якого групувались офіцер Жучко, куркуль Семен Чередниченко, контррозвідники Бесчастний та Микола Підин, кур'єром для зв'язку з волостями був робітник Павло Жмур. З цього переліку було заарештовано та розстріляно П. Жмура (28 років). Також у розстрільному списку були Олексій та Петро Підини (18 та 26 років), які, вірогідно, були близькими родичами М. Підина.

Вознесенська організація була ліквідована у той час, коли повстанський загін почав активні бойові дії. Деталі цієї операції газета не повідомляла, лише містився короткий припис, що «багатьом активним членам організації вдалося зникнути разом з бандитами». Опосередковано про наслідки цього протистояння повідомив 1-го грудня 1921 р. секретар губкому А. Одінов під час засідання Одеської повітової партійної конференції, заявивши, що «у боротьбі з бандитами героїски загинула майже вся сільська комуністична ланка Вознесенського повіту у кількості 27 осіб» [3, 3 грудня].

У звіті ОГНК про справу «Тираспольської петлюрівської організації» повідомлялось, що ця організація «ставила за мету повалення Радянської влади у Тираспольському повіті після організованого раптового нападу на Окни, а звідти на Григоропіль, Дубоссари та інші прикордонні пункти». Після цього організація

планувала зв'язатися з повстанськими «бандами» з румунського боку Дністра, а потім, об'єднавшись з головними силами отамана Семена Заболотного, повернутись обличчям до моря з метою наступу на Одесу. На чолі організації перебував Онисим Узленко, а його найближчими помічниками були Савва Самаров, Гейзе–Мама (капітан царської армії), Микита Стародуб, якого було вбито під час спроби втечі під час арешту. З-за кордону організація отримувала петлюрівського толку літературу, в той же час в організації був сильний домішок «руської білогвардійщини».

У газетній публікації зі звітом ОГНК було вміщено розстрільний список членів цієї організації, який нараховував 33 особи. Серед них вказані вище керівники організації були відсутні. Серед цих 33-х осіб був Григорій Кальян (43 роки, міщанин), вина якого полягала у тому, що він був «найближчим помічником керівника організації Гейза–Мама, мав тісний зв'язок зі Стародубом, вербував дезертирів до банди, які переховувались у нього на хуторі». Фердинанд Лайтенбергер (40 років, селянин) був розстріляний за те, що «брав участь у повстанні у 1920 р., перебуваючи у банді Ісакова, переховувався у німецьких колоніях від суду радянської влади». Омелько Калинчук (26 років, селянин), який був кандидатом у члени КП(б) У, був обвинувачений у тому, що як двоюрідний брат Узленка «був у курсі його антирадянської роботи» [3, 4 грудня].

Всього у цій справі було заарештовано 102 особи. Згідно протоколу засідання колегії ОГНК від 8 листопада 1921 р. було прийнято рішення про розстріл 29 осіб, щодо Платона Грабовецького (36 років) рішення про розстріл було призупинено до особливого розпорядження президії ОГНК, Афанасію Бордіану «як малосвідомому» розстріл було замінено на ув'язнення до концтабору на 5-ть років, Сергій Бахталовський помер після арешту. Вісім осіб «як менш активних членів підпільної контрреволюційної організації» було ув'язнено до концтабору на 5-ть років, 16-ть осіб, які «мали опосередкований стосунок до організації», було ув'язнено на 3 роки, 45-ть осіб було звільнено. Стосовно О. Каленчука слідство було продовжено [4, арк. 281–283]. У розстрільному списку звертає на себе увагу велика кількість осіб з німецькими прізвищами, зокрема, родини Долінгерів, братів Пилипа, Християна, Йогана (50, 51, 54 роки) та Пилипа Пилиповича (20 років) й Карла Християновича (26 років), а також братів Фогель, Адольфа й Рудольфа.

Аналізуючи соціальний склад цієї підпільної організації, Борис Подольський у своїй статті у газеті «Вісті» за назвою «Проти рожна не підеш» акцентував увагу на його неоднорідності, де поєдналися дві «прямо протилежні класові групи – заможні німці–колоністи й руські куркулі, які склали більшість, та середняки й незаможні селяни, яких було не багато і які представляли збитий з толку куркульством та контрреволюційною агітацією елемент» [3, 7 грудня]. Звичайно, автор не міг допустити думки, що й незаможні

селяни, а тим більше середняки, могли не сприймати цю владу. Він лише змушений був констатувати, що у процесі наростання тенденцій до самоліквідації петлюрівський рух, цей різновид «тваринного гада», продовжує демонструвати свою живучість. Отже, вже у другій половині 1921 р. почали з'являтися аналітичні матеріали, у яких автори намагались всіма засобами довести приреченість «петлюрівського руху», а тому всю безперспективність подальшої боротьби.

Ще більш чорними фарбами було подано «петлюрівський рух» у газетному звіті ОГНК про розкриття «Первомайської петлюрівської контрреволюційної повстанської організації». Серед всіх чисельних різновидів політично розфарбованого бандитизму найбільш підлим за своїми методами, найбільш ницим та злочинним у звіті було названо той його різновид, який «очоловався петлюрівськими покидьками» [3, 22 грудня]. Особливо авторів цього звіту драгував той факт, що «петлюрівщина з легким серцем зрадила інтереси неможливого українського селянства та у своїй чорній підпільній роботі відверто почала якшатись зі всіма тими, хто опинився за бортом соціальної революції, чи то запеклими монархістами, чи то істинно-руськими дворянами» [3, 22 грудня]. Але така співпраця справді різнопланових політичних сил свідчила про те, що всі вони разом усвідомили масштаби тієї загрози, яку несла всім їм комуністична влада. Єдине, що таке розуміння відбулось вже занадто пізно.

На користь цієї тези слугує витяг з бюлетеня секретно-інформаційного відділу РНК УСРР від 8 грудня 1921 р. за назвою «Петлюра і німці-колоністи». У повідомленні, яке було адресоване вищому керівництву УСРР, містився стислий виклад меморандуму, який було знайдено у одного з «пійманих бандитів в Одеській губернії» та який був адресований Управлінню Південної групи військ УНР. У цьому меморандумі мова йшла про те, що «група німців, які були зацікавлені у відновленні Української державності, обіцяла дати один мільйон лей Уряду Петлюри на таких умовах: кошти мали бути повернені після поновлення Українського Уряду; землі великих землевласників повинні бути розподілені виключно між безземельними німцями-колоністами; останні, користуючись правами автономії, мали направити до Українського Уряду свого міністра» [14, арк. 213]. Отже, цей меморандум став свідченням того, що німці-колоністи, у всякому разі якась їх частина, готові були відмовитись від ідеї відновлення недержавної Росії на користь української державності та прагнули при цьому отримати свою автономію. Але цим планам не вдалося здійснитися.

Публікуючи газетні звіти про розкриття «підпільних петлюрівських організацій» та списки розстріляних осіб влада та її каральні органи переслідували ще одну, найважливішу мету, яка полягала у тому, щоб «у свідомості дітей та внуків робітників і селян» назавжди закарбувався

негативний образ петлюрівця, щоб вони ніколи навіть не мріяли про створення «самостійної хліборобської держави».

Тому у грудні боротьба з петлюрівським рухом досягла свого апогею, свідченням чому стали засідання колегії ОГНК 14 та 19 грудня. Під час засідання колегії 14 грудня за участі С. Дукельського, Туріна, Подзаходникова, члена губкому Ляпіна та секретаря Кацмана було розглянуто справу «Первомайської підпільної петлюрівської організації». Всього у цій справі було заарештовано 278 осіб, з яких 125 осіб було розстріляно, 34 особи було ув'язнено до концтабору на 5 років, 33 особи – на 3 роки, 2-х підлітків було відправлено до колектору для малолітніх злочинців, одна особа була позбавлена права працювати в органах НК та особливих відділах, щодо однієї особи справу було виокремлено та повернуто до Первомайської повітової НК для продовження слідства, 82 особи було звільнено [4, арк. 344–351; 5, арк. 5]. Згідно довідки, яка була складена у 1937 р., керівникам цієї організації, Івану Нагорному та Кирилу Бондаруку-Лихо, вдалося уникнути арешту [5, арк. 1]. Але вже 8 січня 1922 р. І. Нагорний потрапив у полон, а 19 січня К. Бондарук загинув, намагаючись вирватись з оточення. Напередодні, 28 грудня 1921 р. Первомайська повітова НК заарештувала рідного брата І. Нагорного Миколу, за матеріалами допиту якого був арештований помічник К. Бондарука М. Кулев [8, с. 168].

Наскільки була великою ненависть до петлюрівців у надзвичайників та члена губкому свідчить той факт, що серед страчених, «не дивлячись на їх неповноліття», було троє юнаків віком у 17 років. Вина Анатолія Белінського полягала у тому, що він затесався до КСМУ та карного розшуку з метою здобуття відомостей і документів для організації, їздив до Києва для зв'язку з центральним повстанським комітетом та був переконаним монархістом. Володимир Ертон був сином розстріляного полковника, вербував членів для організації, поступив до повітового земельного відділу для здобуття відомостей, звідки викрав карту місцевості, особисто друкував прокламації та викрав зброю для організації. Гаврило Якубович був активним членом ланки організації на заводі «Гейне» та був у курсі всіх справ [4, арк. 346].

Якщо колегія не пощадила юнаків у віці 17 років, то тим більше не було пощади юнакам та дівчатам у віці 18–19 років, яких було у розстрільному списку 11-ть осіб, зокрема, й двоє дівчат – Олена Лаврентєва та Степанида Рожественська. О. Лаврентєва з червня 1921 р. працювала у канцелярії Первомайської повітової НК, а до цього часу жила і працювала в Одесі. Двадцять сьомого листопада відбувся єдиний допит у тій же Первомайській повітовій НК, під час якого її розпитували про Янковського. Дівчина повідомила, що вона з ним знайома, знає що він працює у Балтській повітовій НК, зізналася вона й у тому, що знала, що він там працює за фальшивими документами. На питання про те,

чи визнає вона себе винуватою у тому, що знала про існування контрреволюційної організації і не заявила про це до НК, дівчина відповіла, що про існування гуртка не знала, але помічала з боку Янковського контрреволюційні випадки, але у чому вони виражались вона не пам'ятала [5, арк. 132]. Цього виявилось досить, щоб позбавити дівчину життя.

Безумовно, ця справа потребує свого подальшого всебічного дослідження, що дасть можливість як з'ясувати всі обставини підпільної діяльності, так і встановити справжніх учасників українського національного визвольного руху, а також осіб, які мали до нього опосередкований стосунок. Крім цього, важливим джерелом є анкетні відомості фігурантів справи, які дають можливість встановити їх національну та соціальну приналежність, рівень освіти, коло близьких родичів тощо.

Дев'ятнадцятого грудня 1921 р. колегія ОГНК на своєму засіданні, на якому були присутні С. Дукельський, Подзаходніков, Турін, Корнев, Кацман та секретар губкому Жуковський, розглянула справу «Української підпільної повстанської організації» (УППО) та прийняла рішення про розстріл 228 осіб «як найбільш активних її учасників». Ще 17-ть осіб було ув'язнено до концтабору на 5 років, 67 осіб було звільнено як непричетних до її діяльності. Прикметно, що про цю організацію та про рішення колегії ОГНК у газеті «Вісти» не було сказано жодного слова. Це при тому, що за кількістю страчених осіб ця справа перевершувала всі подібні справи за 1920–1922 рр. Інформацію про прізвища, імена, по-батькові та вік фігурантів цієї справи можна лише дізнатися з протоколу засідання колегії ОГНК [4, арк. 352–360]. На жаль, персональні архівно-слідчі справи щодо цих осіб відсутні в архівному підрозділі ГДА СБУ в Одесі, про засвідчив лист УСБУ в Одеській області [1].

Двадцять першого грудня було прийнято рішення про розстріл ще 6-ти осіб «за участь у повстанській організації», яке було виконане у ніч на 23 грудня. Найвірогідніше, Микола та Наум Стратулати (21 та 24 роки), Афанасій та Ілля Попогребські (23 та 28 років), Ніна Рустанович (26 років) та Акуліна Сумашевська (32 роки) мали стосунок до УППО. Але щодо Н. Рустанович та А. Сумашевської виконання приговору, згідно телеграми Балтської повітової НК, 3 січня 1922 р. було призупинено до особливого розпорядження президії ОГНК [4, арк. 365зв].

Таким чином, на основі наявних джерел можна зробити висновок про те, що в Одеській губернії дійсно діяла розгалужена мережа підпільних центрів та організацій, які покидані були очолити селянський повстанський рух, координувати зв'язок з командуванням військових частин Червоної армії, яке мало наміри перейти на бік військ УНР та забезпечити взаємодію всіх цих сил під час Другого Зимового походу. Наскільки загрозовою для влади була діяльність цих організацій засвідчила кількість розстрілених рішень колегії ОГНК у справах Одеського повстанського комітету,

Вознесенської, Тираспольської, Первомайської «підпільних петлюрівських організацій» та Української підпільної повстанської організації. У цих справах колегія ОГНК прийняла рішення про розстріл 588 осіб, крім цього 184 особи було ув'язнено до концтабору на різні терміни. Той факт, що серед страчених та ув'язнених до концтабору була велика кількість жінок і навіть дівчат та юнаків, свідчить, з одного боку, про усвідомлення молодим поколінням цінності української державності, а з іншого, – про розуміння влади, що це покоління представляє для неї найбільшу загрозу. А загалом активні та потенційні учасники українського національно-визвольного руху у другій половині 1921 р. склали основне ядро повстанських загонів та підпільних антирадянських організацій та, на жаль, склали найбільшу частку жертв ОГНК, як карального органу комуністичної партії.

Список використаних джерел

1. Архів автора, 'лист УСБУ в Одеській області №65/36/III-12/389 від 27.06.2018 р.'
2. Боган, СМ., 2013. 'Повстанці Одещини і Придністров'я: Антйкомуністичний повстанський рух на Південному Заході України у 1920–1923 рр.', К.: *Гамазин*, 176 с.
3. 'Вісти Одеського губернського виконавчого комітету і губернського комітету КП(б)У', 1921.
4. 'Галузевий державний архів Служби безпеки України', Ф.6, Оп.3, Спр.284, 421 арк.
5. 'Державний архів Миколаївської області', Ф.Р-5859, Оп.2, Спр.6648, 255 арк.
6. Даниленко, РМ., 2015. 'Радянська репресивна політика в Україні у 1921 році', *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, Запоріжжя: ЗНУ, Вип.44, Т.1, с.189–194.
7. 'Енциклопедія історії України': В 5 т., 2005, Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т.1, К.: *Наукова думка*, с.660.
8. Котляр, Юрій, 2015. 'Первомайська петлюрівська організація в антибільшовицькому повстанському русі', *Красназнавство*, №1/2, с.164–171.
9. Котляр, ЮВ., 2017. 'Петлюрівська первомайська повстанська організація (1921)', *Реабілітовані історією. Миколаївська область. Книга сьома / Миколаївський обласний центр пошукових досліджень та редакційно-видавничої діяльності*, Миколаїв: *Ліон*, с.21–34.
10. Савченко, ВА., 2010. 'Репресії на Одещині в роки нової економічної політики та під час її згорання (1921–1929)', *Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша*, О.: АТ «ПЛАСКЕ», с.31–54.
11. Серединський, ОВ., 2015. 'Щодо діяльності підпільної повстанської організації на території Первомайського повіту 1921 р.', *IX Миколаївська обласна краєзнавча конференція. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження»*, Миколаїв: *Видавництво Ірини Гудим*, с.69–70.
12. Срібняк, ІВ., 2001. 'Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р.', *Український історичний журнал*, №5, с.107–120.
13. 'Центральний державний архів вищих органів влади та управління', Ф.3204, Оп.1, Спр.70, 60 арк.
14. 'Центральний державний архів громадських об'єднань України', Ф.1, Оп.20, Спр.616, 281 арк.
15. Шитюк, ММ., 2011. 'Масові репресії на території Миколаївщини (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.)', *Повне зібрання наукових праць*. Т.9, Миколаїв, с.240–241.

References

1. Arhiv avtora, 'lyst USBU v Odes'kij oblasti №65/36/III-12/389 vid 27.06.2018 r. (USB letter in the Odessa region №65/36/III-12/389 dated June 27, 2018)'
2. Bogan, SM., 2013. 'Povstanci Odeshhyny i Prydnistrov'ja: Antykomunistychnyj povstans'kyj ruh na Pivdennomu Zahodi

Ukrainians in 1920–1923 (The insurgents of the Odessa region and Transnistria: Anticomunist insurgency movement in the Southwest of Ukraine in 1920–1923)», K.: *Gamazyn*, 176 s.

3. 'Visty Odes'kogo guberns'kogo vykonavchogo komitetu i guberns'kogo komitetu KP(b)U (To report to the Odessa provincial executive committee and the provincial committee of the CP(b)U)', 1921.

4. 'Galuzevyj derzhavnyj arhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (Branch State Archive of the Security Service of Ukraine)', F.6, Op.3, Spr.284, 421 ark.

5. 'Derzhavnyj arhiv Mykolai'vs'koi' oblasti (State Archives of Mykolaiv Region)', F.R–5859, Op.2, Spr.6648, 255 ark.

6. Danylenko, R.M., 2015. 'Radjans'ka represyivna polityka v Ukraini u 1921 roci (Soviet repressive politics in Ukraine in 1921)', *Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu*, Zaporizhzhja: ZNU, Vyp.44, T.1, s.189–194.

7. 'Encyklopedija istorii' Ukrainy (Encyclopedia of Ukrainian History): V 5 t., 2005, Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. T.1, K.: *Naukova dumka*, s.660.

8. Kotljars'kyj, Jurij, 2015. 'Pervomajs'ka petljuriv's'ka organizacija v antybil'shovyc'komu povstans'komu rusi (Pervomaisk Petliura organization in the anti-Bolshevik rebel movement)', *Krajnavstvo*, №1/2, s.164–171.

9. Kotljars'kyj, JuV., 2017. 'Petljuriv's'ka pervomajs'ka povstans'ka organizacija (1921) (Petliuka Pervomaisky insurgent organization (1921))', *Reabilitovani istorijeju. Mykolai'vs'ka oblast'. Knyga s'oma / Mykolai'vs'kyj oblasnyj centr poshukovyh doslidzhen' ta redakcijnno-vydavnychoi' dijal'nosti*, Mykolai'v: *Ilion*, s.21–34.

10. Savchenko, V.A., 2010. 'Represii' na Odeshhyni v roky novoi' ekonomichnoi' polityky ta pid chas i'i' zhortannja (1921–1929) (Repressions in the Odessa region during the years of the new economic policy and during its collapse (1921–1929))', *Reabilitovani istorijeju. Odes'ka oblast': Knyga persha*, O.: *AT «PLASKE»*, s.31–54.

11. Seredyn's'kyj, O.V., 2015. 'Shhodo dijal'nosti pidpil'noi' povstans'koi' organizacii' na terytorii' Pervomajs'kogo povitu 1921 r. (Regarding the activity of an underground rebel organization in the territory of Pervomaysky district in 1921)', *IX Mykolai'vs'ka oblasna krajeznavcha konferencija. «Istorija. Etnografija. Kul'tura. Novi doslidzhennja»*, Mykolai'v: *Vydavnytvo Iryny Gudym*, s.69–70.

12. Sribnjak, IV., 2001. 'Dijal'nist' Partyzans'ko-povstans'kogo shtabu pry Golovnij komandi vijs'k UNR u 1921 r. (Activities of the Guerrilla–insurgency headquarters under the Main Team of the UPR troops in 1921)', *Ukrain's'kyj istorychnyj zhurnal*, №5, s.107–120.

13. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja (Central state archive of higher authorities and administration)', F.3204, Op.1, Spr.70, 60 ark.

14. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrainy (Central State Archive of Public Associations of Ukraine)', F.1, Op.20, Spr.616, 281 ark.

15. Shytjuk, M.M., 2011. 'Masovi represii' na terytorii' Mykolai'vshhyny (20–ti – 30–ti rr. XX st.) (Mass repressions on the territory of Mykolayiv region (20's and 30's of the twentieth century))', *Povne zbirannja naukovykh prac'*. T.9, Mykolai'v, s.240–241.

* * *